

ΔΙΑΤΡΙΒΗ ΠΕΡΙ ΚΑΛΟΥ ΚΑΙ ΥΨΗΛΟΥ

Ἡ περὶ καλοῦ καὶ ὑψηλοῦ ἐπιστήμη μέρος οὖσα τῆς φιλοσοφίας, εἶνε ἐπιστήμη νεωτέρας αὕτη καλεῖται ὑπὸ τῶν μορφωτῶν αὐτῆς Αἰσθητική, ὑπ' ἄλλων δὲ νῦν Καλλιλογία ἢ Καλλιλογική, νουμένου τοῦ ὄρου κατ' εὐρυτέραν σημασίαν περιλαμβάνουσιν καὶ τὴν ἔννοιαν τοῦ ὑψηλοῦ. Οἱ παλαιοὶ συγγραφεῖς καὶ φιλόσοφοι δὲν ἐπραγματεύθησαν τὸ καλὸν καὶ ὑψηλὸν συστηματικῶς ἐν εἴδει ἐπιστήμης, εἰ καὶ εἶχον τὰς ἐννοίας αὐτῶν, ἃς καὶ πᾶς ἄνθρωπος φυσικῶς ἔχει. μόνος δὲ ὁ Πλάτων ἐπραγματεύθη περὶ καλοῦ ἐν τῷ διαλόγῳ τῷ ἐπιγραφομένῳ « Ἰππίας μείζων », ἐν ᾧ πειρᾶται διαλεκτικῶς νὰ ἐξαγάγῃ τὸν ὅρισμὸν τοῦ καλοῦ, καὶ ἀλλαγῆ δὲ τῶν διαλόγων ἐν παρόδῳ περὶ καλοῦ λέγει· περὶ δὲ ὑψηλοῦ οὐδεὶς συνέγραψεν. ὁ Λογγῖνος συγγράψας τὸ περὶ ὕψους λόγου, πραγματεύεται ἐν αὐτῷ τὸ ὑψηλὸν οὐχὶ καθ' ἑαυτὸ φιλοσοφικῶς ἀλλὰ τὸ ὑψηλὸν ἐν τῷ λόγῳ· πρῶτος ὁ γερμανὸς Ἀλέξανδρος Baumgarten τῷ 1750. ἔπειτα παρέσχεν ἔννοιαν τῆς τοιαύτης ἐπιστήμης, καὶ μετ' ἐκεῖνον ἄλλοι αὐτὴν ἐτελειοποίησαν, ἀφ' οὗ ὁ μέγας ἀναμορφωτὴς τῆς φιλοσοφίας Κάντιος ἐποίησατο πρωτοτύπους ἐπιστάσεις περὶ καλοῦ καὶ ὑψηλοῦ, πέραν τῶν ὁποίων οὐδεὶς τῶν νεωτέρων προέβη.

Γινώσκων δ' ἐγὼ ὅτι παρ' ἡμῖν πλὴν τῆς Αἰσθηματικῆς τοῦ ἡμετέρου Κούμα τῆς ἐν τῷ ἑαυτοῦ συντάγματι τῆς φιλοσοφίας τῷ κατὰ τὸν Κρύγιον συνταχθέντι περιλαμβανόμενης, ἐξ ἧς ἠρύσθη πολλὰ, δὲν ἐγράφησαν ἄλλα περὶ καλοῦ καὶ ὑψηλοῦ, εἴτε ὡς ἴδιαι πραγματεῖαι, εἴτε ὡς μεταφράσεις ἄξια λόγου, καὶ ὅτι ἡ ἀνάγνωσις ἔλκεται διαφέρον ἐκ τοιούτων περὶ καλοῦ καὶ ὑψηλοῦ πραγματειῶν, ὡρμήθην νὰ γράψω τὴν παρούσαν περὶ καλοῦ καὶ ὑψηλοῦ βραχεῖαν διατριβὴν, ἐλπίζων ἅμα, ὅτι ἐξ αὐτῆς ἔξουσι τὸ ἐνδόσιμον οἱ σοφοὶ ἡμῶν λόγιοι νὰ γράψωσι περὶ καλοῦ καὶ ὑψηλοῦ πλείονα καὶ σοφώτερα, ἵνα καὶ οἱ ἄλλοι διδαχθῶμεν τὰ βελτίω.

Ἐν τῇ παρούσῃ διατριβῇ γίνεται λόγος πρῶτον μὲν περὶ τῆς φύσεως τοῦ καλοῦ καὶ ὑψηλοῦ, ἔπειτα δὲ ἐφεξῆς περὶ τῆς αἰσθηματικῆς ἢ καλλιλογικῆς κρίσεως.

Πάντες γινώσκομεν ἐκ πείρας, ὅτι πράγματά τινα ἡμῖν ἀρέσκουσιν· ἡ δὲ εὐαρέστησις αὕτη μαρτυρεῖται ὑπὸ τῆς ἐκάστου συνειδήσεως· δὲν ὑπάρχει ἄνθρωπος, ὅστις δὲν αἰσθάνεται ἐν ἑαυτῷ τὴν εὐαρέστησιν ταύτην· διότι, εἰ καὶ δὲν ἀρέσκει τι τὸ αὐτὸ πᾶσι διὰ τὰς τοῦ ὑποκειμένου περιστάσεις, ἐξ ὧν ἐξήρτηται μέγα τῆς εὐαρεστήσεως μέρος, καὶ διότι ἐλλείπουσι παντάπασι τὰ πρὸς ἀντίληψιν τῆς εὐαρεστήσεως ἀπαιτούμενα, ὡς συμβαίνει τοῖς τυφλοῖς καὶ κωφοῖς ἢ μωροῖς· ὁμως πᾶς ἄρτιος καὶ ὑγιῆς ἄνθρωπος, ἔχων ὅπωςδήποτε ἡσκημένας τὰς ψυχικὰς αὐτοῦ δυνάμεις, ἀρέσκεται εἰς ἀντικείμενα ἅτινα κινουῦσι τὴν ψυχὴν ἠπιώτατα. μορφαί, καὶ εἰκόνες, καὶ ἤχοι, διεγείρουσιν ἐν τῇ ψυχῇ αὐτοῦ ἡδονὴν τινα εὐγενεστέραν καὶ ὑψηλοτέραν τῶν παχυλῶν καὶ σαρκικῶν ἡδονῶν. ὅτι δὲ εἶνε φυσικὴ τῷ ἀνθρώπῳ ἡ αἰσθηματικὴ αὕτη εὐαρέστησις, βλέπομεν τοῦτο ἐν τοῖς παιδίοις, ἅτινα ἀγαπῶσι καθ' ὑπερβολὴν τὰ παίγνια. Βλέπομεν αὐτὸ καὶ ἐν πᾶσι τοῖς ἀνθρώποις πεπαιδευμένοις τε καὶ ἀπαιδευτοῖς, ὅτι εἶνε φιλοθέαμονες· ὁ ἀπαιδευτος λαὸς συνωστίζεται εἰς τὰ θεάματα, εἴτε θηριομαχίαι ἤθελον εἶνε ταῦτα, εἴτε πάλῃ ἀλεκτρούων, εἴτε ἄλλο εὐτελέστερον θέαμα. πάντες ἀγαπῶσι τὰ ἄσματα, πάντες εὐφραίνονται ὑπὸ τῶν καλῶν πραγμάτων. ἕκαστος ἀναλόγως τῆς τοῦ πνεύματος αὐτοῦ ἀσκήσεως· παντὶ ἄρα ἀνθρώπῳ ἐνυπάρχει δύναμις, δι' ἧς αἰσθάνεται ὑπὸ τῶν ἐκτὸς εὐαρέστησιν· ἡ εὐαρέστησις αὕτη ἄλλως μὲν ἐνεργεῖ, ὅταν ἐκπηγάζῃ ἐκ τῆς ποιότητος, τοῦ πράγματος, ἄλλως δὲ ὅταν ἐκ τῆς ποσότητος· οἷον εἰάν εὐρεθῶμεν ἐν πεδιχίδι, δι' ἀνθέων καὶ πρασιῶν πεποικιλμένη, καὶ ὑπὸ ἐλικοειδῶς ρεόντων διαυγεστάτου ὕδατος ρεῖθρων διαρροεμένη, θὰ αἰσθανθῶμεν, ὅτι διετέθημεν κατ' ἄλλον τινὰ τρόπον, ἢ εἰάν εὐρεθῶμεν ὑπὸ τοὺς πρόποδας ὄρους, οὔτινος αἰ κορυφαί φαίνονται ὅτι ἐφάπτονται τοῦ οὐρανοῦ, Ἐκεῖ μὲν θὰ ἐκφωνήσωμεν· ὦ τί καλόν! ἐνταῦθα δέ, ὦ τί ὑψηλόν! Ἐάν δυνηθῶμεν νὰ ἐκπέμψωμεν φωνήν, καὶ δὲν διαλυθῇ ἡ αἰσθησις ἡμῶν εἰς ἄφωνον ἔκστασιν· ἡ ιδιότης τοῦ πρώτου ὀνομάζεται κάλλος, τὸ δὲ πρᾶγμα καλόν· ἡ δὲ τοῦ δευτέρου ὕψος, καὶ αὐτὸ ὑψηλόν· τὸ ἀντίθετον τοῦ καλοῦ εἶνε τὸ αἰσχρὸν (ἄσχημον), τὸ δὲ ἀντίθετον τοῦ ὑψηλοῦ τὸ ταπεινόν.

Μετὰ τὰ ῥηθέντα γενικῶς περὶ τοῦ καλοῦ καὶ ὑψηλοῦ, μεταβαίνομεν ἐπὶ τὴν ἔρευναν τῆς φύσεως καὶ οὐσίας αὐτῶν· καὶ πρῶτον θεωρήσωμεν τὸ καλὸν κατὰ τὴν φύσιν αὐτοῦ καὶ οὐσίαν.

Πᾶν ἀντικείμενον φιλοσοφικῆς ἐρεύνης διευκρινεῖται, καὶ κατανοεῖται, εἴαν θεωρῆται καὶ ἐξετάζηται κατ' ἀναφορὰν πρὸς ἄλλα συγγενῆ καὶ ὅμοια αὐτῷ ἀντικείμενα, ἢ πρὸς τὰς δόξας, ἃς ἐδόξασαν, καὶ δοξάζουσι περὶ αὐτοῦ οἱ φιλοσοφοῦντες· οὕτω δὲ καὶ τὸ καλὸν διευκρινεῖται, καὶ κατανοεῖται, εἴαν ἔχον τι κοινὸν πρὸς ἄλλα ἀντικείμενα ἐξετασθῆ πρὸς αὐτά, καὶ θεωρηθῆ κατὰ τὰς διαφόρους περὶ αὐτοῦ φιλοσοφικὰς δοξασίας.

Ἡ σχολὴ τοῦ πραγματισμοῦ ἢ ἐμπειρισμοῦ, ἀρχαίου καὶ νεωτέρου, δοξάζει, ὅτι τὸ καλὸν εἶνε ιδιότης τῶν διὰ τῆς αἰσθήσεως ἀντιληπτῶν ἀντικειμένων ἐμψύχων τε καὶ ἀψύχων, ὥσπερ καὶ αἱ ἄλλαι αὐτῶν ιδιότητες· σχηματίζεται δὲ ἡ ἔννοια αὐτοῦ δι' ἀφαιρέσεως ἀπὸ τῶν πραγμάτων, ὥσπερ καὶ πᾶσα ἔννοια, ἀφ' οὗ αὐτὸ διὰ τῆς αἰσθήσεως ἐντυπωθῆ ἐν τῇ ψυχῇ, καὶ ἀναλυθῆ ἐν τῇ διανοίᾳ.

Κατὰ δὲ τὸν ἀρχαῖον ἰδανισμόν τὸ καλὸν εἶνε ἰδέα, ὥσπερ αἱ ἰδέαι τοῦ ἀληθοῦς, τοῦ ἀγαθοῦ καὶ πᾶσα ἄλλη.

Αἱ ἰδέαι θεωροῦνται διττῶς καθ' ὑποκειμενικὴν καὶ ἀντικειμενικὴν σχέσιν· καὶ κατὰ μὲν τὴν ἀντικειμενικὴν αὐτῶν σχέσιν εἶνε ἀρχέτυπα καὶ αἰδία ὄντα, τὰ δὲ αἰσθητὰ ὄντα καὶ φαινόμενα σκιαγραφία καὶ ἀπεικάσματα τῶν ιδεῶν, πλασθέντα κατ' αὐτάς καὶ μετασχόντα αὐτῶν· κατὰ δὲ τὴν ὑποκειμενικὴν σχέσιν αἱ ἰδέαι εἶνε σύμφυτοι τῷ ἀνθρώπῳ ἔννοιαί καὶ κανόνες, καθ' οὓς ὀρίζονται τὰ αἰσθητά.

Σημειούσθω δὲ ἐν παρόδῳ, ὅτι νῦν λέγομεν κοινῶς ἄνευ διαφορᾶς καὶ διακρίσεως ποτὲ μὲν ἔννοιαν ποτὲ δὲ ἰδέαν, ἐν καὶ τὸ αὐτὸ νοοῦντες, ἐν ᾧ ἐν τῇ φιλοσοφικῇ γλώσσῃ διακρίνεται ἡ ἰδέα τῆς ἐννοίας σημαίνουσα τὴν ἔννοιαν τοῦ τελείου κατὰ πάσας τὰς μορφὰς καὶ ιδιότητας τῶν πραγμάτων, ἡ δὲ ἔννοια ἐκλαμβάνεται γενικώτερον δηλοῦσα πᾶν ἐν τῷ νῷ περιεχόμενον.

Ἐκ τῶν εἰρημένων περὶ ιδεῶν ἔπεται, ὅτι ἡ ἰδέα τοῦ καλοῦ εἶνε ἀρχέτυπον, πρὸς ὃ ἀντιπαραβάλλεται καὶ ρυθμίζεται πᾶν μερικὸν καὶ αἰσθητὸν καλόν, ὡς ὄν ἀπαύγασμα αὐτῆς, εἴτε ἐκ φύσεως εἴτε ἐκ τέχνης παραγόμενον, ἀλλ' οὐδέποτε ἀφικνεῖται πρὸς τὴν τελειότητα τῆς ἰδέας. Ὁ νεώτατος ἰδανισμὸς τοῦ Ἐγέλου συμφωνῶν πρὸς τὸν ἀρχαῖον ἰδανισμόν κατὰ τὴν ἰδεατικὴν βάσιν, σχεδὸν οὐδὲν πλέον ἢ ἕτερον τοῦ ἀρχαίου ἰδανισμοῦ περὶ καλοῦ διδάσκει.

Πολλὴν ἀοριστίαν ἔχει ἡ ἔννοια τοῦ κοινῶς παρ' ἡμῖν λεγομένου ἰδα-

νικοῦ κάλλους ἐν τε λογίοις καὶ τοῖς ὀπωσδήποτε ἀνεπτυγμένοις. Λέγομεν καὶ ἐπαναλαμβάνομεν ἐν ἰδίαις ἀναστροφαῖς καὶ συζητήσεσι τὸ ἰδανικὸν κάλλος καὶ τὸ ἰδανικὸν κάλλος, οὐδὲν ὀρθὸν καὶ σαφὲς περὶ καλοῦ νοοῦντες. Ἴδου δὲ τί λέγει περὶ τοῦ ἰδανικοῦ καλοῦ αἰσθηματικώτατος καὶ θεωρητικώτατος τῶν ἀρχαίων Πλάτων ἐν τῷ συμποσίῳ (σ. 210, 211, 212), διὰ τοῦ στόματος τοῦ Σωκράτους διηγουμένου μεταξὺ τῶν συνδαιτυμόνων τοὺς λόγους τῆς Διοτίμας· «ὅς γὰρ ἂν μέχρι ἐνταῦθα πρὸς τὰ ἐρωτικὰ παιδαγωγηθῆ θεώμενος ἐφεξῆς τε καὶ ὀρθῶς τὰ καλὰ, ἐξαίφνης κατόψεται τι θαυμαστὸν τὴν φύσιν καλόν, πρῶτον μὲν αἰεὶ ὄν, καὶ οὔτε γιγνόμενον οὔτε ἀπολλύμενον, οὔτε ἀξανάμενον οὔτε φθίνον, ἔπειτα οὐ τῆ μὲν καλόν τῆ δ' αἰσχρόν· οὐδ' αὖ φαντασθήσεται αὐτῷ τὸ καλὸν οἷον πρόσωπόν τε καὶ χεῖρες, ἀλλ' αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ μεθ' ἑαυτοῦ μονοειδὲς ὄν, τὰ δ' ἄλλα πάντα καλὰ ἐκείνου μετέχοντα τρόπον τινὰ τοιοῦτον, οἷον γιγνομένων τε τῶν ἄλλων καὶ ἀπολλυμένων μηδὲν ἐκεῖνο μήτε τι πλεόν μήτε ἔλαττον γίγνεσθαι, μηδὲ πάσχειν μηδέν. Ὅταν δὲ τις ἀπὸ τῶν δε ἐπανιῶν ἐκεῖνο τὸ καλὸν ἀρχηται καθορᾶν, σχεδόν τι ἂν ἀπτοιτο τοῦ τέλους. Ἐνταῦθα τοῦ βίου, ὦ φίλε Σώκρατες, εἶπερ που ἄλλοθι, βιωτὸν ἀνθρώπῳ θεωμένῳ αὐτὸ τὸ καλόν· τί δῆτα οἰόμεθα, ἔφη, εἰ τῷ γένοιτο αὐτὸ τὸ καλὸν ἰδεῖν εἰλικρινές, καθαρὸν, ἄμικτον, ἀλλὰ μὴ ἀνάπλεων σαρκῶν τε ἀνθρωπίνων καὶ χρωμάτων, ἀλλ' αὐτὸ τὸ θεῖον καλὸν δύναιτο μονοειδὲς κατιδεῖν; ἄρ' οἶει, ἔφη, φαῦλον βίον γίγνεσθαι ἐκεῖσε βλέποντος ἀνθρώπου καὶ ἐκεῖνο ᾧ δεῖ θεωμένου καὶ ζυνόντος αὐτῷ; ἢ οὐκ ἐνθυμεῖ, ἔφη, ὅτι ἐνταῦθα αὐτῷ μοναχοῦ γενήσεται, ὁρῶντι ᾧ ὁρατὸν τὸ καλόν, τίκτειν οὐκ εἰδῶλα ἀρετῆς, ἅτε οὐκ εἰδῶλου ἐφαπτομένῳ, ἀλλ' ἀληθῆ, ἅτε τοῦ ἀληθοῦς ἐφαπτομένῳ· τεκόντι δὲ ἀρετὴν ἀληθῆ καὶ θρεψαμένῳ ὑπάρχει θεοφιλεῖ γενέσθαι, καὶ εἶπερ τῷ ἄλλῳ ἀνθρώπων ἀθανάτῳ καὶ ἐκείνῳ; »

Πᾶς τις κατανοεῖ ὅτι ὁ Πλάτων ἐνταῦθα λέγει περὶ τοῦ ἰδανικοῦ καλοῦ, τοῦ καθαρῶ, τοῦ ἀφθάρτου, τοῦ αἰωνίου, ὅπερ τυγχάνει θεῖον. Ἐὰν δὲ ἐμβατεύσωμεν εἰς τὴν ὅλην ὑπόθεσιν τοῦ διαλόγου, καὶ ἀποβλέψωμεν εἰς τὸ συμπέρασμα αὐτοῦ, συνάγομεν, ὅτι ὁ Πλάτων θέλει νὰ ἐκλάβῃ τὸ καλὸν ὡς μορφήν καὶ σύμβολον τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ ἀληθοῦς· αἱ τρεῖς αὗται ιδέαι τοῦ ἀληθοῦς, τοῦ ἀγαθοῦ, καὶ τοῦ καλοῦ, στενωῶς ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος συνδέονται, καθὰ καὶ ἐκ τῶν λεγομένων ἐν τῷ Φιλήβῳ (σ. 65), καὶ

τῷ Ἐκτῷ τῆς Πολιτείας (σ. 508. 509) καταφαίνεται, ἐννοοῦντος ἴσως δι' αὐτῶν τῶν ιδεῶν τὴν οὐσίαν τοῦ θείου· πρὸς οὗ τὴν γνῶσιν ὁ φιλοσοφῶν ὀφείλει νὰ τείνη διὰ τοῦ πρὸς τὸ θεῖον κάλλος ἔρωτος, ἤτοι διὰ τοῦ ἔρωτος τῆς φιλοσοφίας, μανθάνων τὰ ἀληθῆ καὶ πράττων τὰ ἀγαθὰ καὶ ἀρεστά, ἵνα γείνη θεοφιλῆς καὶ ἀθάνατος.

Ὁ πραγματισμός, ὃν ὁ κοινὸς νοῦς καὶ οἱ πολλοὶ τῶν ἀνθρώπων πρακτικοὶ ὄντες ἐννοοῦσι, καὶ λεληθότως, εἰ καὶ μὴ φιλοσοφοῦσιν, ἀσπάζονται, ἀκόλουθος ὢν πρὸς ἑαυτόν, καὶ μὴ ἀποδεχόμενος συμφύτους τῷ ἀνθρώπῳ ιδέας, ἀποβάλλει τὸ ἰδανικὸν καλὸν καθ' ἣν σημασίαν ἀνωτέρω ἐρρήθη· πλὴν ἀλλ' ὅμως ζητήσωμεν, ἂν ὑπάρχει ὁδὸς ἄγουσα ἐπ' ἄλλην ἐκδοχὴν τοῦ ἰδανικοῦ καλοῦ συμβιβαζομένην πρὸς πᾶσαν δοξασίαν καὶ κρίσιν τῶν ἀνθρώπων.

Ἡ φύσις κατὰ πάσας αὐτῆς τὰς μορφὰς καὶ τάξεις τῶν αἰσθητῶν πραγμάτων δεικνύει κατὰ βαθμὸν διάφορα εἶδη καλοῦ ἀπὸ τῶν ἀψύχων μέχρι τοῦ ἀνθρώπου, οὗτινος ἡ μορφή παρίστησι τὸ τελειότερον ἐπὶ τῆς γῆς κάλλος. Ἐκάστη τοίνυν τάξις παρέχει καὶ ἴδιον εἶδος καλοῦ, ἕκαστον δὲ ἄτομον τάξεώς τινος δὲν ἔχει τὸ κάλλος ταῦτὸ ἢ ὅμοιον πρὸς τὸ τῶν ἄλλων ἀτόμων, οὐδὲ πάντα τὰ χαρακτηριστικὰ τὰ συνιστῶντα τέλειον κάλλος, ἀλλ' ὁ μὲν ἔχει τινὰ ἢ πλείονα τοιαῦτα χαρακτηριστικά, ὁ δ' ἀμοιρεῖ αὐτῶν. Ἡ δημιουργικὴ φαντασία διὰ τῆς ἀφαιρετικῆς αὐτῆς ἐνεργείας συλλέγει ἐκ δαφόρων ἀτόμων πάντα τὰ ἐξαιρέτα χαρακτηριστικὰ τοῦ καλοῦ, συντίθησιν αὐτά, καὶ οὕτω τεχνουργεῖ τὰ ἰνδάλματα ἐκεῖνα, δι' ὧν ἐξεικονίζεται τὸ τέλειον κάλλος, ὅπερ καὶ ἡ τέχνη σπουδάζει νὰ παραστήσῃ ἐξωτερικῶς δι' ἐπιτηδεΐας ὕλης γίνεται δὲ φανερόν, ὅτι τὰ τοιαῦτα ἰνδάλματα συνιστῶσιν ἰδανικὸν καλὸν ὡς προϊόντα τῆς φαντασίας, καὶ ἐν οὐδεμιᾷ ὠρισμένῃ μορφῇ τῆς φύσεως ὑπάρχοντα· ἡ φαντασία πλάττουσα τοιαῦτα ἰνδάλματα δὲν δημιουργεῖ νέα χαρακτηριστικὰ καλοῦ, ὥστε νὰ παράγῃ ἐξ ὀλοκλήρου νέον τι, ἀλλ' εἶνε προσδεδεμένη πρὸς τοὺς ὑπάρχουσι, μόνον δὲ ὁ τρόπος τῆς συνθέσεως αὐτῶν εἶνε ἐλεύθερος καὶ ἀνεξάρτητος ἀπὸ τῆς φύσεως. Πρέπει δὲ νὰ νοηθῇ ὀρθῶς καὶ ἡ περὶ τὴν σύνθεσιν τῶν τοῦ καλοῦ χαρακτήρων ἐλευθερία καὶ ἀνεξαρτησία τῆς φαντασίας· ἡ τὸ καλὸν ἀναπριστῶσα φαντασία δὲν ἐδόθη ἵνα πλάττῃ τερατώδεις μορφάς, φαίνεται δὲ μᾶλλον ὅτι προώρι-

σται, ἵνα συμπληροῖ τὸ τῆς φύσεως ἑλλιπὲς καλόν, ἀκολουθοῦσα σχέδιον τοῦ νοῦ.

Τὸ ἰδανικὸν καλὸν καθ' ἣν σημασίαν νῦν δὴ λέγεται, εἶνε καταληπτὸν καὶ προσιτὸν πάσῃ διανοίᾳ, ὡς ἕκαστος περὶ τούτου πληροφορεῖται ἐξ ἰδίας σκέψεως καὶ παρατηρήσεως, ἵνα παραλίπωμεν τὸ ἰδανικὸν κατὰ τὰς προϋποθέσεις τοῦ Πλάτωνος ἐκλαμβάνομενον, περὶ οὗ ἀνωτέρω εἴρηται.

Τινὲς δὲ τὸ ἰδανικὸν καλὸν κατὰ τὴν τελευταίαν ταύτην ἐκδοχὴν λαμβανόμενον, ἀθετοῦσι καὶ ἀποβάλλουσι λέγοντες, ὅτι τοιοῦτοτρόπως συνίσταται εἰς ἑλεῖνῃν καὶ ἀθλίαν σύνθεσιν τῶν ἔνθεν κἀκεῖθεν ὑπὸ τῆς φαντασίας συλλεγομένων χαρακτήρων, καὶ δὲν ἔχει ἀξίαν ἰδανικοῦ, ὑπάρχει δ' ἐν τῇ ψυχῇ ταμεῖον τελείου καὶ ἀπολύτου καλοῦ, ὅπερ ἡ φαντασία ἐκεῖθεν ἀντλοῦσα καὶ προχειριζομένη σπουδάζει νὰ ἀποτυπώσῃ, ἡ δὲ τέχνη νὰ παραστήσῃ ἐξωτερικῶς, ἀλλ' οὐδέποτε κατορθοῖ νὰ ἐξεικονίσῃ τὴν αὐτοῦ οὐσίαν· τυγχάνει ἄρα τὸ ἰδανικὸν καλὸν ἄπειρον καὶ ἀνέκφραστον, διὰ τούτων δέ, ὡς βλέπει τις, περὶ τοῦ ἰδανικοῦ καλοῦ ἐπανερχόμεθα ἐπὶ τὰ πρότερα, καὶ οὐδὲν πλέον ποιούμεν.

Μέχρι τοῦδε ἐθεωρήθη τὸ καλὸν ἀντικειμενικῶς, ἢ ὡς πραγματικὴ ἰδιότης τῶν κατ' αἰσθησιν ἀντιληπτῶν ἀντικειμένων, ἢ ὡς ἰδέα κατ' ἀναφορὰν αὐτῆς, πρὸς τὰ μετέχοντα τοῦ καλοῦ αἰσθητά, κατὰ τὰς δύο μεγάλας φιλοσοφικὰς σχολὰς, τὸν πραγματισμὸν ἢ ἐμπειρισμὸν, καὶ τὸν ἰδανισμὸν, οἵτινες ἀπ' αἰῶνων διαιροῦσι τὸ φιλοσοφικὸν πνεῦμα· νῦν δὲ μεταβαίνομεν ἐπὶ νέαν τινὰ τοῦ καλοῦ φάσιν, ἀδιόρατον τοῖς πρὸ Καντίου φιλοσοφήσασιν, ἵνα ἐπὶ ταύτης θεωρήσαντες αὐτὸ ἐγγύτερον ὑποκειμενικῶς τε καὶ ἀντικειμενικῶς, εὐρωμεν τὴν οὐσίαν αὐτοῦ καθ' ἃς καινοφανεῖς ἀνακαλύψεις περὶ καλοῦ ἐποιήσατο ἐκεῖνος, ἐξ ὧν ἀπορρέει καὶ ἡ νῦν ἐπικρατοῦσα θεωρία περὶ καλλαισθησίας καὶ καλλιλογικῆς κρίσεως.

Ὁ Κάντιος ἐν τῇ Κριτικῇ τῆς διανοίας πραγματεύεται περὶ τῆς φύσεως, καὶ θεωρεῖ αὐτὴν ὑποκειμενικῶς τε καὶ ἀντικειμενικῶς. Ἐξ ὑποκειμένου σκοπιμότης εἶνε, ὅταν παρισταμένου ἡμῖν ἀντικειμένου τινός, αἰσθανώμεθα ἐξ αὐτοῦ εὐαρέστησιν, πρὶν ἢ σχηματίσωμεν περὶ αὐτοῦ τινὰ ἔννοιαν· ἡ εὐαρέστησις ἡμῶν ἐν ταύτῃ τῇ περιπτώσει συνίσταται ἐν τῇ ἀρμονικῇ σχέσει τοῦ σχήματος τοῦ ἀντικειμένου πρὸς τὰς ψυχικὰς ἡμῶν δυνάμεις. Λέγεται δὲ ἡ διάνοια κρίνουσα τὴν σκοπιμότητα ταύτην αἰσθητική· ἐξ ἀντικειμένου δὲ σκοπιμότης εἶνε, ὅταν σχηματίσαντες πρό-

τερον ἔννοιαν περί τινος ἀντικειμένου, ἔπειτα κρίνωμεν, ἂν ἀρμόζει πρὸς ταύτην τὴν ἔννοιαν τὸ σχῆμα τοῦ ἀντικειμένου· οἷον ὅταν θέλωμεν νὰ εὐρώμεν ἄνθος καλόν, δὲν ἔχομεν χρεῖαν νὰ σχηματίσωμεν πρότερον περί αὐτοῦ τινὰ ἔννοιαν, διότι ἡ ἔννοια τοῦ καλοῦ εἶνε συναφῆς τῇ ἐννοίᾳ τοῦ ἄνθους· ἀλλ' ὅταν θέλωμεν νὰ εὐρώμεν ἄνθος ἐπιτήδειον πρὸς τὸν σκοπὸν ἡμῶν, προαπαιτεῖται ἡ ἔννοια αὕτη· ἡ διάνοια ὡς δύναμις τοῦ κρίνειν περί τοῦ ἀντικειμένου τούτου σκοποῦ καλεῖται Τελεολογική· ἡ αἰσθητικὴ διάνοια ὡς ἀντικείμενα, ὧν τὸ σχῆμα εἶνε ἐν ἀρμονίᾳ πρὸς τὰς ψυχικὰς ἡμῶν δυνάμεις, εὐρίσκει τὰ τοῦ καλοῦ μετέχοντα πράγματα, ἡ δὲ Τελεολογική ζητεῖ, ἂν ὁ νόμος τοῦ τελικοῦ αἰτίου διέπει τὴν φύσιν καὶ τὰ ὀργανικὰ ὄντα αὐτῆς.

Ὁ Κάντιος ἐν τῇ Ἀναλυτικῇ τῆς Αἰσθητικῆς διανοίας ἀναλύει τὴν κρίσιν τῆς καλαισθητικῆς δυνάμεως, καὶ εὐρίσκει τοὺς χαρακτῆρας τοῦ καλοῦ, οἵτινες ἐκτίθενται ἐν τοῖς ἐπομένοις καθὰ ἀνέπτυξαν, καὶ διεσάφησαν οἱ περί τὴν καλλιλογίαν διατρίβοντες σοφοί.

Τὸ καλὸν ἀρέσκει, ἀλλὰ καὶ τὸ ἡδὺ καὶ τὸ ὠφέλιμον ἀρέσκουσιν. Ὅθεν εἰάν τὸ καλὸν διαφέρῃ τῶν ἄλλων εὐαρέστων, ἐπάναγκες καὶ ἡ ἐκ τοῦ καλοῦ εὐαρέστησις νὰ εἶνε διάφορος τῆς ἐκ τῶν ἄλλων εὐαρεστήσεως, πρὸ παντὸς ἄρα χρεῖα εἶνε νὰ εὐρώμεν τὴν διαφορὰν. Κατὰ ποιὸν χαρακτῆρ διακριτικὸς τοῦ καλοῦ εἶνε, ὅτι ἀρέσκει ἄνευ ἐπιθυμίας· τούτου τεθέντος, εἰάν ἐξετάσωμεν ἐφεξῆς τὰ ἄλλα εὐάρεστα, ἔξωμεν εὐκρινεστέραν ἔννοιαν τοῦ καλοῦ. Ἡδὺ εἶνε τὸ ἀναπαῦον τὰς ὀρμὰς καὶ κλίσεις τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ἀνάπαυσις τῶν ὀρμῶν εἶνε ἡδονή, τὸ δὲ ἐναντίον λύπη καὶ ἄλγος. Ὅταν ὁ ἄνθρωπος ἐννόησῃ ἀντικείμενον ἐπιτήδειον ν' ἀναπαύσῃ τὰς ὀρμὰς αὐτοῦ, τότε διεγείρεται ἐν αὐτῷ ἐπιθυμία πρὸς ἀπόλαυσιν αὐτοῦ· ὠφέλιμον δὲ εἶνε πᾶν ὅτι γίνεται μέσον ἀπολαύσεως τοῦ ἡδέος. κατανοεῖται δὲ ὅτι τὸ καλὸν διαφέρει καὶ τοῦ ἡδέος καὶ τοῦ ὠφελίμου, διότι οὔτε ἐπιθυμίαν διεγείρει πρὸς ἀπόλαυσιν αὐτοῦ, οὔτε μέσον ἀπολαύσεως ἡδέος τινὸς γίνεται. συμβαίνει δ' ἐνίοτε τὸ καλὸν νὰ ἐγείρῃ ἐπιθυμίαν, οἷον καλὴ εἰκὼν δύναται νὰ φανῇ ἡδονικὴ ἀκολάστῳ θεατῇ, ἀλλὰ τοῦτο δὲν εἶνε οὐσιῶδες ἐν τῷ καλῷ· τὸ καλὸν προσφέρεται αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ πρὸς τοὺς φίλους αὐτοῦ ἐλεύθερον πάσης ἐκ τῶν αἰσθήσεων προερχομένης ἐπιθυμίας. ὡς δὲ τὸ καλὸν διαφέρει τῶν ἄλλων εὐαρέστων, οὕτω

καὶ ἢ ἐκ τοῦ καλοῦ εὐαρέστησις εἶνε διάφορος τῆς ἐκ τῶν ἄλλων εὐαρεσθήσεως ἐλευθέρα πάσης ἐπιθυμίας.

Πᾶν εὐάρεστον ἀντικείμενον συνεπάγει κέρδοςτι καὶ διαφέρον τῷ ἀρεσκομένῳ, καὶ πᾶσα εὐαρέστησις εἶνε ἐπικερδῆς. Ἐπειδὴ δὲ τὸ καλὸν διαφέρει πάντων τῶν ἄλλων εὐαρέστων, πρέπει καὶ τὸ κέρδος αὐτοῦ νὰ εἶνε διάφορον τοῦ κέρδους ἐκείνων· κέρδος ἢ διαφέρον ἐν γένει εἶνε ἢ πρὸς ἡμᾶς σχέσις ἀντικειμένου, ὃ διεγείρει ἐν τῇ ψυχῇ ἡμῶν κλίσιν εἰς τὸ νὰ μετάσχη αὐτοῦ καθ' ὅποιον δήποτε τρόπον· τὸ ἡδὺ καὶ τὸ ὠφέλιμον εἶνε ἐπικερδῆ, εἴαν ἔχωμεν ὀρμὰς καὶ κλίσεις, ἐξ ὧν γενῶνται ἐπιθυμίαι ζητοῦσαι τὴν ἀνάπαυσιν αὐτῶν· αὐταὶ δὲ ὑπὸ μὲν τοῦ ἡδέος ἀναπαύονται ἀμέσως, ὑπὸ δὲ τοῦ ὠφελίμου ἐμμέσως.

Εἰς πάντα τὰ εὐάρεστα διακρίνεται ὕλη καὶ εἶδος. Ὅθεν καὶ ἡ εὐαρέστησις καὶ τὸ κέρδος διαιροῦνται εἰς ὑλικὰ καὶ εἰδολογικά. Τὸ κέρδος τοῦ ἡδέος εἶνε ὑλικόν, διότι ἐκ τοῦ ἡδέος ἐδέσματος φέρ' εἰπεῖν καὶ τοῦ εὐώδους ἄνθους ἢ ὕλη κινεῖ καὶ τέρπει τὰ αἰσθητήρια. ὁμοίως δὲ καὶ τὸ κέρδος τοῦ ὠφελίμου εἶνε ὑλικόν· οἷον ὁ χρυσὸς εἶνε ἡμῖν ὠφέλιμος καὶ ἐπικερδῆς ἐκ τῆς ὕλης αὐτοῦ, μόνον τὸ κέρδος τοῦ καλοῦ εἶνε εἰδολογικόν, διότι τὸ καλὸν εἶδος τοῦ πράγματος εἶνε ἡμῖν ἐπικερδῆς ἀσχέτως πρὸς τὴν ὕλην· τὸ ὑλικὸν κέρδος διακρίνεται ἀπὸ τοῦ εἰδολογικοῦ καὶ οὕτως· ἐκεῖνο μὲν προηγεῖται τῆς εὐαρεσθήσεως ὡς αἰτία αὐτῆς, τοῦτο δὲ ἔπεται· δηλαδὴ τὸ ἡδὺ καὶ τὸ ὠφέλιμον ἐπειδὴ εἶνε ἐπικερδῆ, ἀρέσκουσι, τὸ δὲ καλὸν ἐπειδὴ ἀρέσκει εἶνε ἐπικερδῆς. Ὅθεν πᾶν μὲν καλὸν εἶνε ἐπικερδῆς, πᾶν δὲ ἐπικερδῆς δὲν εἶνε καλόν. Ἐντεῦθεν δὲ πορίζεται ὁ προηγητικὸς ὀρισμὸς τοῦ καλοῦ· καλὸν εἶνε τὸ ἀρέσκον ἐκ τοῦ εἶδους αὐτοῦ. κάλλος δὲ εἶνε πράγματος ιδιότης, δι' ἧς προξενεῖ τῷ θεατῇ τερπνὸν αἰσθημα ἐκ τῆς ἑαυτοῦ μορφῆς· ὁ ὀρισμὸς οὗτος λέγεται προηγητικὸς, ἐπειδὴ οὕτω δι' αὐτοῦ ἐξηγεῖται ἱκανῶς ἢ τοῦ καλοῦ ἐννοία, ἀλλὰ δεικνυται μόνον ἢ ὁδός, δι' ἧς φθάνομεν εἰς τὸν ἀκριβέστερον ὀρισμὸν.

Ἐὰν τὸ καλὸν ἀρέσκη ἐκ μόνης τῆς μορφῆς ἢ τοῦ εἶδους αὐτοῦ, πρέπει νὰ ὑπάρχη ἐν αὐτῷ σκοπιμότης τις. Ἄλλ' ἐπειδὴ ὅταν ἀντιλαμβάνώμεθα καλοῦ τινος, δὲν εἶνε ἀναγκαῖον νὰ νοῶμεν ὠρισμένον σκοπὸν, δι' ὃν ἔγεινε καλόν, καὶ ἀρέσκει ἡμῖν· διὰ τοῦτο ἢ ἐκ τοῦ εἶδους φαινόμενη σκοπιμότης εἶνε γενικὴ καὶ ἀπροσδιόριστος. Ἐὰν δὲ τὸ εἶδος πράγματός τινος ἐμορφώθη ἀναγκαίως πρὸς ὠρισμένον τινὰ σκοπὸν, τὸ κάλλ-

λος εἶνε κατὰ συμβεβηκός, καὶ τὸ πρᾶγμα θεωρεῖται οὐχὶ καθ' ἑαυτὸ καλόν, ἀλλ' ὡς καλλυνθὲν πρὸς σκοπὸν τινα, οἶκος φέρ' εἰπεῖν, ἔπιπλον, νόμισμα, τοῦδε κάλλους ἢ εὐαρέστησις πηγάζει ἐκ τῆς ἐννοίας ὠρισμένου σκοποῦ· ἀναμφιβόλως πᾶν ὃ τι φαίνεται ἄσκοπον, δὲν δύναται νὰ εἶνε καλόν, οἷον τερατῶδες σῶμα ζώου, ἢ ἐτοιμόρροπον οἰκοδόμημα. Ὅμως τὸ καλὸν ἀρέσκει, καὶ χωρὶς νὰ ζητήσωμεν τὸν σκοπὸν, δι' ὃν ἐμορφώθη οὕτως καὶ οὐχὶ ἄλλως. Ὅταν ἀρέσκη ποίημα ἢ ἀνδριάς, τίς ἐρωτᾷ νὰ μάθῃ τὸν σκοπὸν, δι' ὃν ἐμορφώθη οὕτως ὑπὸ τοῦ τεχνίτου; τὸ καλὸν εἶνε ἐλεύθερον ξένων τῆς αἰσθηματικῆς εὐαρεστήσεως σκοπῶν, εἶνε αὐθύπαρκτον καὶ οὐσιῶδες.

Ἐκ τῶν αἰσθητῶν πρὸς μόνον τὰ ἀκουστὰ καὶ τὰ ὀρατὰ ἀποδίδεται κυρίως τὸ κάλλος· διότι διὰ μὲν τῆς ὀράσεως παρίστανται τὰ καλὰ εἶδη τῶν πραγμάτων, ἐν δὲ τῇ ἀκοῇ ἢ ἔνωσις καὶ σύνθεσις τῶν τόνων ποιῆ τὸ ἀκουστὸν νὰ λάβῃ μορφήν καὶ εἶδος, καὶ γείνη ἀντικείμενον αἰσθηματικῆς εὐαρεστήσεως. Τὰ δὲ διὰ τῆς γεύσεως, καὶ ἀφῆς, καὶ ὀσφρήσεως αἰσθητά, ἀρέσκουσι μόνον ἐκ τῆς ὑλικῆς αὐτῶν προσβολῆς· ὑλικῶς ἐνεργοῦσι καὶ ἡ ἀκοή, διότι ἐκ μὲν τοῦ ὀρατοῦ ἐκπέμπονται ἀκτῖνες τοῦ φωτός προσβάλλουσαι τὸν ὀφθαλμόν, ἐκ δὲ τοῦ ἀκουστοῦ διεγείρεται κυματισμὸς τοῦ ἀέρος, ὅστις προσβάλλει τὴν ἀκοήν, ἀλλ' ὅμως παριστῶσιν ἐν τῇ ψυχῇ τὴν τοῦ ἐξωτερικοῦ εἶδους ἐννοιαν.

Διὰ τοῦ καλοῦ παρίστανται καὶ αἱ ἰδέαι τοῦ ἀληθοῦς καὶ τοῦ ἀγαθοῦ, διότι τὸ ἀληθὲς καὶ τὸ ἀγαθὸν ὡς ἀσυγκρίτως ἀρεστά, καὶ ἀκολούθως πάνυ τίμια καὶ ἄξια, δι' οὐδεμιᾶς ἄλλης ἰδέας αἰσθητῶς ἀρμόζει νὰ παριστῶνται, εἰ μὴ διὰ τοῦ καλοῦ.

Καὶ ὁ Κάντιος δὲ ὡσπερ καὶ ὁ Πλάτων κατὰ τὴν ὑψίστην σημασίαν τῆς καλαισθητικῆς ἐκλαμβάνει τὸ καλὸν ὡς σύμβολον τοῦ ἀγαθοῦ, καὶ ἐπομένως θεωρεῖ αὐτὸ καὶ τὴν θρησκείαν συμπλήρωμα τῆς ἠθικῆς.

Οὕτω δὲ τὸ καλὸν συγγενεῦον πρὸς τὰ νοητὰ ἀνυψοῖ τὴν ψυχὴν ἀπὸ τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου πρὸς τὸν νοητόν, ὃν θεωρεῖ ὁ ἐποπτικὸς νοῦς ὡς ἄπειρον ἄθροισμα τῶν ὄντων, εἰς ἃ ἀποδίδει τὰς ἑαυτοῦ ἰδέας· διὰ τοῦτο δὲ τὸ καλὸν δύναται νὰ ἐρμηνευθῇ ὅτι εἶνε τὸ διὰ τῆς μορφῆς αὐτοῦ διεγείρον ἐν τῇ ψυχῇ τοῦ θεατοῦ ἀμυδρῶς τὴν θέαν τοῦ ἀπείρου ἐκ τοῦ πεπερασμένου, καὶ διὰ τοῦτο ἐγείρει ἐν αὐτῷ εὐφρόσυνον αἰσθημα, ἢ ψυχὴ οὕτω μεθίσταται εἰς ἰδανικὴν τινα κατάστασιν, ἢ δὲ κατάστασις αὕτη

ὀνομάζεται ἀγαλλίασις, διότι τὸ καλόν, ὅταν μεθιστᾷ ἡμᾶς ἐκ τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου, ὅπου τὰ πάντα εἶνε περιορισμένα ἐν χώρῳ καὶ χρόνῳ, καὶ ἐμβάλλη ἡμῖν τὴν εἰκασίαν τοῦ ἀπείρου, προξενεῖ χαρὰν ἀσύγκριτον πρὸς πᾶσαν ἄλλην· ἢ δ' ἀγαλλίασις αὕτη εἶνε συνήθως σιωπηλὴ καὶ ἄφωνος, ἐπειδὴ ὅτι αἰσθανόμεθα παρατηροῦντες τὸ καλόν εἶνε ἀνέκφραστον. μόνον δὲ διὰ συγκεκριμένων καὶ διακεκομμένων ἐκφωνήσεων ἀναπαύεται ἡ ψυχὴ ἡμῶν· εὐρίσκεται ἄρα ἐν τῷ καλῷ ἀπόρρητόν τι καὶ μυστηριώδες, καὶ ἐν τῷ αἰσθητῶς παρατηρουμένῳ φαίνεται ἡμῖν τι ὑψηλότερον, ἐν ᾧ περιέχεται ἢ τοῦ ἀπείρου διὰ τοῦ πεπερασμένου ἀμυδρὰ εἰκασία.

Τὸ καλόν ἔχει τοιαύτην σχέσιν πρὸς τὰς ψυχικὰς ἡμῶν δυνάμεις, ὥστε παρατηρούμενον ἐπασχολεῖ καὶ τὴν φαντασίαν καὶ τὸν νοῦν κατὰ τρόπον εὐκόλον, ἢ δ' ἀσχολία αὕτη εἶνε ἐλευθέρα μὲν παιδιὰ τῆς φαντασίας σύμφωνος δὲ πρὸς τὸν νοῦν, διότι ὁ νοῦς καὶ ἡ φαντασία ἐνεργοῦσιν ὁμοῦ καὶ συμφώνως, ὅταν σπουδάζωμεν τι καὶ μανθάνωμεν· ἢ δὲ συμφωνία αὕτη εἶνε ἀρχικῶς τεταγμένη ὑπὸ τῶν φυσικῶν νόμων τοῦ πνεύματος, εἰς οὓς ὑπόκεινται ὁ νοῦς καὶ ἡ φαντασία. Ὅταν δὲ ἀντιλαμβανόμεθα καλοῦ τινος ὀντικειμένου, ἐνθεν μὲν ἀναπαύεται ὁ νοῦς ἡμῶν κατανοῶν σκόπιμόν τι εἶδος, ἐνθεν δὲ ἐλευθεροῦται ἡ φαντασία ἀπὸ τῆς ἀνάγκης τῆς δεσμευούσης αὐτὴν ἐν μόνῃ τῇ γνώσει τοῦ προκειμένου πράγματος, διὰ τῆς ἰδανικῆς τῆς ψυχῆς καταστάσεως καὶ τῆς εἰκασίας τοῦ ἀπείρου διὰ τοῦ πεπερασμένου· ὥστε ἡ φαντασία νομίζει τὸ καλὸν γέννημα τῆς ἰδίας ἐνεργείας, ἢτοι πρᾶγμα πλασθὲν ὑφ' αὐτῆς δι' ἑαυτήν, ἵνα παράσχῃ τοῦτο αὐτῇ ἐλεύθερον δρόμον, ὅπως διατρέξῃ τὸ ἄπειρον· παίζει ἄρα ἡ φαντασία πρὸς τὸν νοῦν ἐλευθέρως καὶ συμφώνως αὐτῷ· ἀρέσκει δὲ τὸ καλὸν τῇ ψυχῇ, ἐπειδὴ διεγείρει τὴν συνειδησιν τῆς ἐλευθέρως καὶ ἀρμονικῆς ἐνεργείας τοῦ νοῦ καὶ τῆς φαντασίας, καὶ οὕτως ἐπιτείνει τὴν αἰσθησιν τῆς ζωῆς· διότι ὁ ἄνθρωπος αἰσθάνεται ὅτι ζῆ, ἐφ' ὅσον αἰσθάνεται ὅτι ἐνεργεῖ· ὅταν διακοπῇ τὸ δεύτερον, διακόπτεται καὶ τὸ πρῶτον· γινώσκομεν δὲ ὅτι ἐνεργοῦμεν, ὅταν ἀσχολώμεθα, ἢτοι ἐμβάλλωμεν εἰς κίνησιν ἐξωτερικὴν ἢ ἐσωτερικὴν τὰς δυνάμεις ἡμῶν. Ἐνεργοῦντες δὲ μανθάνομεν καὶ ὅτι ἔχομεν δυνάμεις, πᾶσα δὲ ἀσχολία εἶνε ἢ παιδιὰ, εἴαν γίνηται ἐλευθέρως καὶ εὐκόλως, ἢ σπουδὴ καὶ κόπος, εἴαν γίνηται μετ' ἀνάγκης καὶ δυσκολίας· καὶ ὁ μὲν κόπος συνοδεύεται μετ' ἀθυμίας, ἢτις ἡδύνει καὶ ἐπιτείνει τὴν ζωὴν· ἀντιλαμβανόμενοι ἄρα καλοῦ τινος ἀντι-